

УДК 316.6

№ держреєстрації : 0116U004808

Інв. №

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033 Київ-33, вул. Паньківська, 2;
тел. (044) 288-21-09

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Заступник директора з науково-дослідної роботи
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.

_____ Чепелева Н.В.

«__» _____ 2019 р.

**Заключний науковий звіт
про виконання наукового дослідження за темою**

**«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ
СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ»**

Науковий керівник наукового дослідження,
провідний науковий співробітник
лабораторії організаційної та
соціальної психології,
кандидат психологічних наук,
ст.наук.співробітник

Дембицька Н.М.

Київ – 2018

Результати наукового дослідження розглядалися вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, протокол № 11 від 27.12. 2018р.

СПИСОК АВТОРІВ:

Керівник наукового дослідження, пров.н.співр., канд.психол.н., ст.наук.співр.	Дембицька Н.М., (вступ, розділи 1.1, 1.3, 1.4, 2.2, 2.7, 2.8, 3.1)	«20» грудня 2018 р.
Провідний науковий співробітник, канд.філос.н., доцент	Лавренко О.В. (розділи 1.7, 2.1, 2.9, 3.4, післямова)	«20» грудня 2018 р.
Старший науковий співробітник, канд. психол. н., ст.наук.співр.	Зубіашвілі І.К., (розділи 1.2, 1.6, 2.4-6, 3.3)	«20» грудня 2018 р.
Старший науковий співробітник, канд. психол. н.	Мельничук Т.І., (розділи 1.5, 2.3, 3.2)	«20» грудня 2018 р.

РЕФЕРАТ

Заключний науковий звіт про виконання наукового дослідження за темою: «Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді».

42 с., 3 розділи.

Основним підсумковим результатом виконання лабораторією організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України трьохрічного наукового дослідження стала колективна монографія (*Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук; за ред. Н.М. Дембицької – К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>).

Об'єктом дослідження став процес економічної соціалізації особистості.

Метою дослідження було на основі аналізу психологічних чинників і механізмів ефективної економічної соціалізації молоді людини розробити концепцію та модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації учнівської та студентської молоді. Методи дослідження: на теоретичному рівні дослідження – методи теоретичного аналізу, синтезу, узагальнення та систематизації, теоретичного моделювання; на емпіричному рівні дослідження - методики, адекватні специфіці компонентів економічної соціалізації (когнітивного, конативного та афективного); група методик з визначення економіко-психологічних властивостей і якостей особистості, якісний аналіз і статистична обробка емпіричних даних.

Розроблено концепцію соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді. Обґрунтовано структурно-функціональну модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації учнівської та студентської молоді. Подано психологічну характеристику практик привласнення-відчуження особистих і сімейних, приватних і спільних благ як засобів цілеспрямованого соціалізуючого впливу на економічну культуру молоді. Розроблено нові та модифіковано існуючі соціалізуючі практики, спрямовані на забезпечення ефективності економічної соціалізації молоді в умовах навчання у закладах загальної середньої та вищої освіти, показано їх ефективність.

Монографія може становити інтерес для науковців у галузі соціальної та економічної психології, психології розвитку, соціальної психології особистості, викладачів психології вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів, працівників у галузі практичної психології, інших фахівців, що ведуть науковий пошук у галузі соціальної психології, психології соціалізації особистості, розробляють проблеми економічної культури особистості, її становлення в онтогенезі в різних соціально-економічних умовах.

У даному заключному науковому звіті викладені основні положення та результати наукового дослідження “Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді”.

Ключові слова: економічна культура особистості, економічна соціалізація молоді, соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації, моральність, соціалізація, соціалізованість, підприємливість.

Рецензенти:

Москаленко В.В. – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України;

Яблонська Т.М. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, асистент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Умови одержання звіту: за договором, 01171. Київ – 171, вул. Антоновича, 180, УкрІНТЕІ.

ЗМІСТ

I. Вступ	5
II. Основна частина	
1. Теоретико-методологічні основи забезпечення економічної соціалізації молоді	14
1.1. Теоретико-методологічні підходи до розробки соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді	14
1.2. Структурно-функціональна модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді	17
2. Соціалізуючі практики як інструмент соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді	21
2.1. Життєві і соціалізуючі практики як набуття особистістю економічного досвіду	21
2.2. Інтерсуб'єктивна основа соціалізуючих практик	25
2.3. Характеристика окремих соціалізуючих економічних практик	26
3. Шляхи реалізації структурно-функціональної моделі соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді	31
3.1. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації дитини просторі взаємин у сім'ї	31
3.2. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації учнівської молоді	33
3.3. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації студентської молоді	37
III. Заключна частина	40

I. ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена сучасними тенденціями розвитку соціальної та економічної психології, які невіддільні від тенденцій, характерних для суспільного, головним чином, соціально-економічного життя. До найвагоміших його змін останніми десятиліттями слід віднести тісну взаємодію різних культур та пов'язані з цим глобалізаційні процеси, локальні та світові кризи. Відбувається зміна економіки як сфери людської діяльності, змінюється її структура, зокрема, збільшується частка галузей, що відносяться до категорії економіки знань, креативної економіки. Усе це підвищує значущість розробки інноваційних практичних засобів та методів забезпечення успішності економічної поведінки суб'єктів господарської діяльності у традиційних та нових сферах економіки.

Часта зміна економічного курсу нашої країни, хаотичне реформування економіки в різних напрямках, відсутність тих проміжків часу відносно стабільного функціонування економіки, в які наші співгромадяни могли б виробити і перевірити у економічних практиках нові способи забезпечення достатку і благополуччя – все це становить неповний перелік об'єктивних чинників «пробуксовування» у конструюванні в нашій країні справді ринкових відносин. У цьому контексті гостро постає проблема забезпечення цілеспрямованого становлення у підростаючих поколіннях відповідної економічної культури. Тієї, що формується в умовах свободи і рівності різних форм власності, заснованої на паритетності позицій її суб'єктів, дотриманні норм ділової етики та суверенності кожного, прагненні творити нові цінності, орієнтуючись на потреби не тільки свої, а й інших та являючи світові креативний потенціал і здатність його реалізовувати.

Актуальність розробки цілісної концепції соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації сучасної молоді зумовлена і реформами в освітній галузі сучасної України, і курсом на розвиток підприємливості як однієї з провідних компетентностей молодого людини в ринковій економіці. При цьому в українській психології соціально-психологічний аспект забезпечення розвитку культури підприємливості молоді як в сім'ї, так і в сучасному закладі освіти досліджений вперше. Аналогів таких досліджень немає. Виходячи з розуміння економічної соціалізації як полідетермінованого процесу становлення економічної культури особистості, ми пов'язали умови запобігання дії стихійних факторів та сприяння цілеспрямованому становленню економіко-психологічних якостей молоді, які відповідатимуть характерному для ринкової економіки підприємливому типові економічної культури, із необхідністю наукової розробки соціально-психологічних заходів, форм та видів впливу на рівень економічної культури молоді. Саме в цьому ми вбачали інноваційність даного дослідження.

Оскільки гострою є наукова потреба підвести теоретико-методологічне підґрунтя під цілеспрямоване формування економічної культури підростаючих поколінь українців у контексті цінностей ринку, то вельми актуальною є і необхідність у розробці системи соціалізуючих практик, що забезпечують

цілеспрямоване формування тих соціально-психологічних якостей молоді, які сприятимуть гармонійному включенню молодої людини у ринкову економіку.

Недостатність наукового аналізу феномена соціалізуючого впливу на економічну культуру учнів та студентів зробили доцільним і актуальним дослідження проблеми соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді.

Концептуальні засади дослідження становлять наступні положення.

Соціально- психологічне забезпечення будь-якої діяльності спрямоване на вирішення конкретних соціально-психологічних проблем та/або завдань, які постають перед людьми в процесі підготовки та безпосереднього здійснення різних видів соціальної активності. Воно має на меті оптимізацію того виду діяльності, на який спрямоване шляхом впровадження соціально-психологічних теорій і методів.

Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації постає як комплекс теоретичних соціально-психологічних положень, які пояснюють чинники і механізми економічної соціалізації особистості на різних її вікових етапах та в різних умовах життя, а також сукупність заходів та практичних моделей, покликаних створити сприятливі умови як для організації соціалізуючого впливу на особистість молодої людини з метою сприяння формуванню у неї економічної культури підприємливого типу, так і для психологічної підготовки агентів такого впливу.

Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації особистості молодої людини є системою соціалізуючого впливу на неї, що передбачає організацію тривалого практикування співвіднесених з цінностями суспільної моралі способів створення та привласнення благ (особистих, приватних, сімейних, колективних) з метою отримання вигоди не тільки для себе, а й для інших.

Ознаками соціалізуючого впливу є його орієнтованість на причинно-наслідкові зміни в соціально-психологічних якостях особистості, значущих для її успішної економічної діяльності; імперативний, примусовий характер впливу стосовно об'єкта впливу, наявність зовнішньої мети на перших етапах практикування; орієнтованість на вимоги нормативного канону особистості ринкової економіки; діалогічний характер взаємодії та підтримка інтенцій самого «об'єкта» впливу; орієнтованість на тривалий процес вправлення з метою забезпечити довготривалий характер змін; організація в просторі інтеріндивідної взаємодії з агентом впливу.

Конкретним виявом соціалізуючого впливу на молодь є соціалізуюча економічна практика, як такий традиційний, типізований або, навпаки, креативний, інноваційний спосіб організації економічної поведінки молоді, що синтезує її економічний досвід та актуальне сприймання нею конкретної ситуації економічної взаємодії та сприяє конституюванню економічної суб'єктності, стаючи внутрішньоособистісною умовою гнучкого реагування особистості на соціально-економічні зміни, її руху назустріч новому досвідові.

Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молодої людини пов'язане з організацією тривалого, ритмічного практикування молоддю усіх прийнятних для себе та оточення способів привласнення економічних благ з

метою отримання економічної вигоди. Це практики, пов'язані з раціональним оперуванням економічними благами.

Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді має бути організоване у напрямку від фонового практикування привласнення-відчуження матеріальних чи духовних благ до креативного, перетворюючого не тільки себе, а й інших. Забезпечення економічної соціалізації досліджуваної молоді відбувається як цілеспрямований вплив системи соціально-психологічних практик привласнення-відчуження особистих і сімейних, приватних і спільних благ на процес становлення у неї особистісних якостей підприємливої людини, особливості яких визначається віковими стадіями соціалізації.

В такому практикуванні розвивається культура підприємливої людини. Її цілеспрямоване формування організовується як практикування молоддю різних способів привласнення економічних благ у сфері споживання, зайнятості, виробництва чи приватного підприємництва, найманої праці або індивідуальної трудової діяльності, фінансування, благодійництва, волонтерства тощо.

Соціалізуючий вплив носить процесуальний і циклічний характер, як і саме практикування. Відповідно, система забезпечення є процесом організації, спонукання до контактування суб'єкта з собою або економічним оточенням та асиміляції результатів такого практикування як набуття особистістю економічного досвіду і формування відповідних соціально-психологічних якостей. Забезпечення економічної соціалізації організовується спочатку як процес діагностування особливостей, рівнів соціалізованості, на яких перебуває об'єкт забезпечення та подальше прогнозування напрямків, сценаріїв соціалізації. На цій основі здійснюється планування бажаних соціалізуючих впливів і генерування засобів та конкретних способів впливу. Наступний етап передбачає спонукання особистості до апробації нею нових способів економічних дій (творчі, креативні економічні практики) з наступним їх практикуванням у повсякденній діяльності (перетворення практик у фонові форми). Завершення окремого циклу соціалізуючого впливу пов'язане з підведенням підсумків і асиміляцією особистістю набутого економічного досвіду.

Оскільки успішність економічної соціалізації особистості учня, студента багато в чому залежить від включеності в процес змін не тільки її самої, а й усіх учасників освітнього простору (щонайперше, педколективу чи викладацького складу, батьків, однокласників чи одногрупників), то система забезпечення має бути розрахована і на практикування відносин власності, щонайменше, цих трьох цільових груп. Щоправда, самі практики мають різні цілі і організовуються згідно з віковими стадіями і відповідними формами економічної соціалізації. Спільною для всіх ознакою має бути (на інтерсуб'єктному рівні) націленість на практикування комунікації в індивідуальних і групових соціально-економічних просторах учасників. На інтрасуб'єктному рівні спільним є практикування суб'єктного ставлення до себе та до економічного оточення.

Забезпечення соціалізації батьків, педагогів та психологів шкіл, вузівської психологічної служби, в першу чергу, має на меті соціалізувати дорослих як агентів змін в дітях, сприяючи при цьому їх самореалізації як суб'єктів підприємливих дій.

Заходи по соціально-психологічному забезпеченню економічної соціалізації молоді також мають диференціюватись згідно з віковою стадією процесу соціалізації. Економічне практикування на цих стадіях має свою специфіку, що втілюється у вікових моделях соціально-психологічного забезпечення процесу економічної соціалізації учнівської та студентської молоді.

Залежно від вікової стадії економічної соціалізації і, відповідно, у зв'язку з провідним типом діяльності ті чи інші практики носять характер перетворювальних або фонових, повсякденних.

Зокрема, на стадії соціалізації особистості в просторі шкільної освіти організовується зміна економічних практик від соціально-психологічної гри економічного змісту в молодшому шкільному віці через ігрові асоціації та групи у підлітковому віці (за яких ігрові практики поступово стають фоновими) до ділових та професійних практик в юнацькому віці. На більш пізніх етапах економічної соціалізації доцільне практикування творчої самореалізації дорослої особистості.

Об'єктом дослідження став процес економічної соціалізації молоді.

Предмет дослідження – соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації учнівської та студентської молоді.

Мета дослідження - на основі аналізу психологічних чинників і механізмів ефективної економічної соціалізації молодої людини розробити концепцію та теоретичну модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації учнівської та студентської молоді. Забезпечувався розвиток суб'єктного потенціалу особистості молодої людини в економічних відносинах і цілеспрямоване формування складових підприємливого типу економічної культури особистості.

В основу дослідження було покладено **припущення** про те, що запобігти дії стихійних факторів, а також сприяти цілеспрямованому становленню економіко-психологічних якостей молоді, які відповідатимуть характерному для ринкової економіки, підприємливому типові економічної культури, дозволяє спеціально розроблена система соціально-психологічних заходів, форм та видів впливу на рівень економічної культури молоді.

Завдання дослідження:

1) визначити концептуальні основи дослідження та обґрунтувати теоретичну модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації учнівської та студентської молоді;

2) проаналізувати зміст основних структурних складових системи соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді в просторі загальної середньої та вищої освіти;

3) на основі отриманих даних емпіричного дослідження розробити заходи по забезпеченню ефективності економічної соціалізації молоді в просторі загальної середньої та вищої освіти.

Методи дослідження. На теоретичному рівні дослідження використовувався метод теоретичного аналізу наукової літератури з питань виховання, соціалізації, психології управління, вікових особливостей особистості, економічної психології; методи синтезу, узагальнення та систематизації,

теоретичного моделювання. На емпіричному рівні дослідження використовувались психодіагностичні методи, адекватні специфіці виділених компонентів економічної культури (когнітивного, конативного та афективного); група методик з визначення економіко-психологічних властивостей і якостей особистості, якісний аналіз і статистична обробка емпіричних даних.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що

- вперше розроблено концепцію дослідження соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної культури молоді як суб'єктної сторони і результату економічної соціалізації;
- вперше обґрунтовано структурно-функціональну модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації сучасної української молоді;
- суттєво доповнено існуючі наукові уявлення щодо ознак соціалізуючого впливу;
- вперше розроблено ознаки соціалізуючої практики, які покладено в основу критеріїв оцінки ефективності соціалізуючої економічної практики;
- вперше розроблено соціалізуючі економічні практики з цілеспрямованого формування особистості учня/студента як суб'єкта привласнення економічних благ;
- вперше представлено соціально-психологічні практики, що мотивують дорослих (педагогів, шкільних психологів та батьків) бути агентами економічної соціалізації школярів та студентів;
- істотно удосконалено практичні підходи, спрямовані на сприяння професійному самоздійсненню фахівців різних професій;
- суттєво розширено існуючі наукові уявлення про зовнішні та внутрішні детермінанти процесу становлення економічної культури молоді
- вперше визначено основні принцип, механізми, засобів соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації особистості в ході навчання у закладах загальної середньої та вищої освіти, а також в процесі економічного виховання у сім'ї.

Практична значущість дослідження вбачається у широкій можливості практичного використання її результатів. Розроблена структурно-функціональна модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді та розроблені згідно з нею соціалізуючі тренінгові, ігрові, інтерактивні практики можуть бути використані психологами, батьками, педагогами у забезпеченні процесу цілеспрямованого формування у молоді економічної культури підприємливої людини. Зокрема, результати наукового дослідження можуть бути використані в роботі науковців у галузі соціальної та економічної психології, психології розвитку, соціальної психології особистості, викладачів психології вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів, працівників у галузі практичної психології, інших фахівців, що ведуть науковий пошук у галузі соціальної психології, психології соціалізації особистості, розробляють проблеми економічної культури особистості, її становлення в онтогенезі в різних соціально-економічних умовах.

Етапи впровадження – перший (оприлюднення і розповсюдження продукції серед цільової групи користувачів) та другий (використання продукції цільовою групою користувачів).

Рівень впровадження – всеукраїнський.

Об'єкти впровадження – 1 орган державної влади та місцевого самоврядування, 5 закладів вищої освіти; 4 заклади загальної середньої освіти; 4 організації.

Результати моніторингу впровадження продукції:

Створена продукція набула достатньо широкого оприлюднення і розповсюдження, оскільки основні результати наукового дослідження опубліковано у 43 наукових статтях у фахових виданнях і 18 тезах, переважна більшість з яких представлено в вільному доступі у мережі Internet. Звітна монографія «Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді» у формі електронного видання розміщена у електронній бібліотеці НАПН України. Все це забезпечує широкий доступ до цієї продукції для цільової групи користувачів.

Окрім того, за результатами наукового дослідження виконавцями опубліковано 1 навчальний посібник, з якою можна ознайомитись в мережі Інтернет.

Отримано документальне підтвердження про впровадження результатів у формі 16 довідок про впровадження, 7 угод про творчу співпрацю, постійно підтримується 2 інтернет-ресурси.

Соціальний ефект впровадження результатів наукового дослідження полягає у вдосконаленні процесу цілеспрямованого формування основ економічної культури учнівської та студентської молоді в навчальних закладах загальної середньої та вищої освіти та у розвиткові соціально-психологічного аспекту забезпечення економічної соціалізації учнівської та студентської молоді в умовах ринкової економіки. Це надає можливість підвищити рівень культурного потенціалу молоді нашої країни та сприяти формуванню у молодих українців психологічно обґрунтованих та соціально доцільних особистісних якостей економічно компетентної в умовах ринку людини.

Перелік відомостей, що підтверджують достовірність упровадження результатів дослідження.

I. Довідки про впровадження результатів наукового дослідження, видані закладами освіти, підприємствами, організаціями; угоди про творчу співпрацю:

1. Довідка про впровадження №132 від 03.12.2018 р. НВК «Оболонь», м. Київ.
2. Довідка про впровадження № 45796-01/01/2018 від 03.08.2018р. Католицького Люблінського Університету Яна Павла II, Польща
3. Довідка про впровадження №15-18 від 09. 03. 2018 р. Центру розвитку дитини «Imalinna», м.Київ.
4. Довідка про впровадження №24 -18 від 25. 05. 2018 р. Центру розвитку дитини «Imalinna», м.Київ.
5. Довідка про впровадження №3128 / 27.1- 03 від 04. 12.18 Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва.

6. Довідка про впровадження №232 від 05.12.2018 Білоцерківської спеціалізованої природно-математичної школи I-III ступенів №16 імені М. Кириленка.
7. Довідка про впровадження №36422 /3/2017 від 21.08.2017 р. Книжкової виставки «Люблін – 2017. Наука і освіта», Польща.
8. Довідка про впровадження №222 від 12.12.2017р., Білоцерківської спеціалізованої природно-математичної школи I-III ступенів №16 імені М. О. Кириленка.
9. Довідка про впровадження №132 від 20.12.2017р. НВК «Оболонь», м.Київ.
10. Довідка про впровадження від 12.05.2016 р. Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.
11. Довідка про впровадження від 26.08 2016 р. Рекреаційно-оздоровчого комплексу, м. Хирів.
12. Довідка про впровадження від 12.10.2018 року №21-11-18 Національний медичний університет імені О.О. Богомольця.
13. Довідка про впровадження №233 від 05.12.2018 року Білоцерківська спеціалізована природно-математична школа I-III ступенів №16 імені М. Кириленка.
14. Довідка про впровадження №45796-3/03/2018 від 10.08..2018 р., Книжкова виставка «Люблін – 2018. Наука і освіта», Польща.
15. Акт про впровадження №3128/27.1-03 від 04.12.18 р., Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. (Одеса).
16. Довідка про впровадження від 13.12.218, Національна академія внутрішніх МВС України.

II. Угоди, що передбачають упровадження результатів НДР, із навчальними закладами, підприємствами, організаціями:

1. Угода про співпрацю з Дитячим центром Іmalinna від 28.12.2015 року.
2. Угода №2/05 про творчу співпрацю від 22 травня 2018 р. з Чернівецьким національним університетом імені Юрія Федьковича
3. Угода про творчу співпрацю від 16.06.2016 р з НВК «Школа I ступеня «Оболонь», м. Київ
4. Угода про творчу співпрацю від 20.10.2010 з Білоцерківською спеціалізованою природно-математичною школою I-III ступенів №16 імені М. О. Кириленка
5. Угода №7 про творчу співпрацю від 04.12.2017 з Ліцеєм «Еко» № 198, м. Київ
6. Угода про творчу співпрацю від 14.01.2015 зі Спеціалізованою школою № 274, м. Київ
7. Угода про творчу співпрацю від 24.11.2011 р з Центром практичної психології соціальної і виховної роботи управління освіти і науки Білоцерківської міської ради

8. Угода № 2/06 про співпрацю від 22.02.2016 р з Військовою частиною п/п В2336

III. Електронні адреси порталів, веб-сайтів, електронних бібліотек:

1. Електронна бібліотека НАПН України / Інститут психології імені Г.С. Костюка > Лабораторія організаційної та соціальної психології (рр. 2016 – 2018):

<http://lib.iitta.gov.ua/view/divisions/lcp/2016.html>

<http://lib.iitta.gov.ua/view/divisions/lcp/2017.html>

<http://lib.iitta.gov.ua/view/divisions/lcp/2018.html>

2. Сторінка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (рр.2016 – 2018):

<https://www.facebook.com/lab.org.soc.psy/>

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА

1. Теоретико-методологічні основи забезпечення економічної культури молоді

1.1. Теоретико-методологічні підходи до розробки соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді

Методологічно і теоретично важливі положення та принципи, на яких має базуватись система соціально-психологічного забезпечення цілеспрямованої економічної соціалізації молоді полягають в наступному. В рамках *культурно-діяльнісного підходу* економічну соціалізацію особистості ми розглядаємо як процес поступового становлення її економічної культури. Остання є складним соціально-психологічним феноменом, який має місце і на рівні суспільної, і на рівні індивідуальної свідомості. На рівні суспільної свідомості він проявляється у системі цінностей суспільства, що імпліцитно несуть в собі нормативний образ «людини економічної». Отже, у масштабах суспільної свідомості економічну соціалізацію розуміємо як взаємопов'язані процеси становлення і розвитку економічної культури суспільства – об'єктивованої у майні, знаннях, досягненнях, проектах людства щодо суспільного досвіду привласнення-відчуження життєво важливих благ. Останній зберігається у відокремленому від суб'єкта матеріальному чи духовному вигляді. У процесі діяльності по опредметненню цінного людству креативу в предметах привласнення об'єктивуються результати його творчої активності.

Індивідом освоюється ці надбання в процесі діяльного розпредметнення і подальшої інтеріоризації закарбованого в предметах культури досвіду успішного привласнення-відчуження благ. У процесі розпредметнення особистість освоює, розкриває для себе креативний потенціал людства засобами активності. Оперуючи матеріальними і духовними речами, особистість навчається нормам і прийомам колективного буття, у тому числі – економічного. Отже, в даному дослідженні забезпечується на рівні індивідуальної свідомості процес становлення і розвитку економічної культури особистості як системи тих соціально-психологічних якостей, які забезпечать їй гармонійне включення в економічні відносини. Слід враховувати, що в економічній культурі особистості закарбовані найбільш ефективні взірці організації взаємин з оточенням, яке претендує на одні й ті ж самі життєві блага. У кожен окремий момент онтогенезу економічна культура є результатом становлення соціальності індивіда у сфері відносин, опосередкованих благами. Так, вона несе в собі найадаптивніші стратегії конституювання, підтримки та розвитку тих психологічних зв'язків між людьми, які пов'язані з привласненням обмежених матеріальних та духовних ресурсів. Творче освоєння набутків економічної культури суспільства – найважливіша умова економічної соціалізації особистості.

Закладам освіти відводиться важлива роль у розвитку економічної культури молоді. Цілеспрямоване формування останньої має організовуватись з урахуванням усіх соціально-психологічних закономірностей, згідно з якими розвивається особистість як суб'єкт економіки. На них засновані наступні методологічно важливі принципи побудови такої системи соціалізації.

Принцип суб'єктності та суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Концепція «Нова українська школа» наголошує на суб'єктності учіння, на цілеспрямованій організації процесу соціалізації молоді як суб'єкт-суб'єктної взаємодії дитини з оточенням (з педагогами, психологами, батьками, однолітками). Сформовані ще в шкільні роки навички організації та підтримки таких взаємин стануть психологічним підґрунтям поведінки школяра як власника. Адже успішні економічні відносини базуються на принципах максимально взаємної вигоди і завжди відбуваються у просторі стосунків з іншими людьми. Приводом і предметом таких стосунків є матеріальні чи духовні блага, привласнення-відчуження яких прагне особистість. Отже, основи економічної культури особистості дитини формуються в конкретних взаєминах, що складаються навколо і з приводу обміну благами – знаннями, ідеями, речами, соціальними контактами тощо – щонайперше, в системі особистої власності дитини.

Власність – це завжди відносини, учасники яких мають контактувати, домовлятися, організовувати взаємні дії, претендуючи на одні й ті ж блага, прагнучи втілити свої задуми, задовольнити свої потреби, реалізуючи своє буття в просторі тих само предметів, ідей чи винаходів.

Оскільки поза іншими претендентами на обмежені ресурси відносини власності не існують, то «економічне» в житті людини – це завжди соціально-психологічне явище. Власність – це завжди відносини з іншими, що є співорганізованими, оскільки буттєві простори одного власника співузгоджуються з відповідними просторами інших суб'єктів. І оскільки економічні відносини базуються на наявності того, хто претендує на благо, якого прагнеш і ти, то на рівні суб'єктів існує взаємний вплив різних індивідуальних буттєвих просторів. Він означає спів-буття як особливу реальність, яка вже не зводиться до індивідуальних реальностей. В ній не те що розвиваються індивідуальні суб'єкти, але народжується нова суб'єктність – спільна.

Отже, формування економічної культури самою природою економічних відносин націлене на розвиток у молоді суб'єктності як здатності перетворювати життєві блага на свої власні не насильницькими засобами, а в ході партнерської взаємодії з суб'єктами привласнення, на основі усвідомлення взаємної вигоди для усіх учасників. За суб'єкт-суб'єктної взаємодії можна говорити про розвиток підприємливості як того особистісного надбання, яке забезпечуватиме життєстійкість особистості і становитиме зміст її соціальності як власника.

Принцип системності. Організація цілеспрямованої соціалізації власника буде ефективною в тому випадку, коли враховуються соціально-психологічні властивості відносин, досвід яких маємо розвивати. Так, доцільним є розвиток у дитини досвіду свідомо організовувати і безконфліктно трансформувати простір своїх зв'язків (емоційних, моральних, інформаційних тощо) з кимось іншим, хто претендує на ті речі, ідеї, витвори, які вона вважає своїми, володіє, користується і

розпоряджається – на майно, духовне чи матеріальне, яке являє собою певну цінність для багатьох суб'єктів.

Найпростішою одиницю відносин власності є триада зв'язків між двома суб'єктами, які претендують на одне благо і в процесі розгортання яких обоє набувають певної вигоди, якої очікували, вступаючи у взаємини: суб'єкт привласнення, суб'єкт відчуження та власне благо як об'єкт відносин привласнення-відчуження. Отже, економічна сутність даних взаємин між суб'єктами – досягти певної цінності, оволодіти певним благом або отримати квазі-благо (наприклад, гроші як ціннісний еквівалент блага). Слід наголосити на тому, що в таких взаєминах усі учасники отримують бажану цінність – один, привласнюючи благо, набуває право володіння, користування чи розпорядження ним, а інший, відчужуючи від себе, навзаєм отримує цінність, еквівалентну праву володіння відчуженим благом.

Але ця триада ускладнюватиметься і набуватиме системності і узгодженості в свідомості молоді особи у міру того, як вона усвідомлюватиме, з одного боку, усе розмаїття матеріальних чи духовних об'єктів, якими може володіти, з іншого – свої психологічні ресурси втримувати, примножувати та з вигодою відмовлятися від того, що вважає своїм. Тому організація будь-яких заходів з розвитку економічної культури в школі має бути спрямована на: 1) усвідомлення молоді людиною закономірностей, смислів, типології можливих відносин, що виникають щодо привласнених благ, свого місця і ролі в них (на розвиток когнітивних складових культури); 2) переживання цих відносин і формування позитивного, співвіднесеного з моральними цінностями, ставлення до них (на розвиток афективних складових культури); 3) формування і розвиток особистісних ресурсів для прогнозування, організації та довільної трансформації вказаних відносин (на розвиток конативних складових культури).

Принцип етичності. У дитячі роки власність виникає як соціально-психологічний простір взаємовигідного обміну дитини матеріальними чи духовними благами з іншими людьми. Таким простором для дитини є, перш за все, її особиста власність – її відносини з приводу використання і примноження, захисту і збереження своїх прав на особисту територію і майно (у тому числі, на власне життя і тіло), на особистий час і стосунки, на власні смаки, витівки, ідеї тощо.

Саме це спонукає нас поглянути на особисту економіку дитини з точки зору етики. Навчитись співвідносити власні смаки, пріоритети, потреби з відповідними інтенціями іншої людини і при цьому домогтися власної вигоди за мінімальних втрат – в цьому глибинний смисл процесу формування економічної культури сучасної молоді. Сприяти соціалізації дитини саме у цих відносинах – завдання, що постає перед усіма агентами економічної соціалізації, принаймні у закладах освіти.

Норми суспільної моралі, втілені у вимогах до ролі покупця чи споживача, працівника чи вкладника, благодійника чи підприємця, задають етичну розмірність економічній культурі дитини. Вони ж мають зорієнтовувати нас, тих, хто здійснює соціалізуючий вплив на особистість дитини, у русло ринкових цінностей, на шлях цілеспрямованого формування у дітей рис підприємливої

людини: свідомої, здатної до рефлексії і критичного мислення, ініціативної і творчої, активної і відповідальної, самостійної у прийнятті рішень щодо привласнення чи відчуження особистих благ. Саме на розвиток цих особистісних якостей мають бути спрямовані соціалізуючі заходи в системі економічного виховання.

Принцип балансу приватності-публічності. Економічна культура особистості формується як результат досягнення балансу між необхідністю бути включеною у відносини з іншими (окремими людьми чи цілими організаціями) з приводу розподілу обмежених життєвих благ, та мати можливість реалізовувати себе як самостійного суб'єкта власного матеріального і духовного благополуччя. Тому система соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді має бути орієнтована на дотримання принципу балансу між свободою і відповідальністю, проявом суб'єктних властивостей молоді та соціокультурними цінностями і пріоритетами у економічній діяльності.

1.2. Структурно-функціональна модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді

Нами розроблено структурно-функціональну модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді, яку конституюють цільовий, змістовий та результативний блоки.

Цільовий блок моделі зорієнтовує організацію соціалізуючого впливу у кількох найбільш вагомих для економічної соціалізації учнівської і студентської молоді напрямках: відносини особистої власності, монетарні відносини, простір сімейних взаємин, освітній простір закладів загальної середньої та вищої освіти.

Оскільки вихідною одиницею економічних відносин визнається триада «суб'єкт привласнення – суб'єкт відчуження – економічне благо/цінність», то окремі напрями моделі забезпечення розроблено згідно з логікою розвитку досвіду цих відносин.

Змістовим блоком моделі розкрито, перш за все, структурні (як забезпечення процесів регуляції активності особистості в економічній сфері цінностями суспільної моралі, пізнання молоддю явищ економіки, сприйняття та оцінювання економічних відносин та свого місця в них, а також реалізації ефективних стратегій економічної діяльності й поведінки) компоненти соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді. Здійснення соціалізуючого впливу організовується, орієнтуючись на зміст і структурні компоненти власне економічної соціалізації особистості. У психології соціалізації традиційно розглядають трикомпонентну структуру процесу соціалізації, виділяючи когнітивний, афективний та конативний його компоненти. На наш погляд, важливим аспектом процесу економічної соціалізації індивіда є моральнісний. Оскільки саме норми суспільної моралі задають стрижневий вектор формування соціальних якостей особистості, яких очікує і потребує ринкова економіка, в структурі цього процесу закономірно виділяємо моральнісний компонент.

Розвиток моральнісного компоненту економічної соціалізації забезпечується застосуванням тих засобів соціалізуючого впливу, які спрямовані на інтеріоризацію системи культивованих в суспільстві моральних важелів економічної поведінки молоді – її духовності. Остання виражається у співвідношенні кількості позитивних та негативних моральнісних якостей в системі особистісних. Отже, функціонально забезпечується процес розвитку регуляції активності особистості в економічній сфері цінностями суспільної моралі.

Забезпеченням розвитку когнітивного компоненту економічної соціалізації передбачається вибір таких засобів соціально-психологічного впливу, які сприяють становленню уявлень особистості про економічну дійсність та про своє місце в ній. Про якісні характеристики уявлень можна судити за тією чи іншою мірою їх узагальненості чи систематизованості, цілісності, комплексності чи фрагментарності. Цей компонент включає в себе загальні економічні знання, економічні норми і цінності, які особистість засвоює в процесі соціалізації. Так у функціональному плані забезпечується процес пізнання економічної дійсності.

Забезпеченням розвитку емоційного компоненту передбачено застосування таких засобів впливу на молодь, які сприяють становленню раціонального емоційно-ціннісного ставлення до явищ економічної дійсності. У функціональному плані забезпечується процес адекватного сприйняття і оцінювання особистістю економічної реальності та свого місця в ній.

Розвиток конативного компоненту економічної соціалізації особистості забезпечується тими формами і видами соціалізуючого впливу, які спрямовані на систему саморегуляції економічної поведінки, а саме – розвиток мотиваційно-потребової сфери особистості. Отже, у функціональному відношенні має забезпечуватись процес соціально-психологічної регуляції поведінки молодої людини як суб'єкта економіки.

Оскільки в процесі соціалізації можна спостерігати і стійкі, й нестійкі періоди, коли відбувається зміна взаємного співвідношення функцій окремих компонентів, коли домінуючу, системоутворюючу функцію виконує певний функціональний компонент, то в забезпеченні економічної соціалізації враховуються ці закономірності. На етапі молодшого шкільного віку агентам впливу, щонайперше, доцільно спиратись на емоційні та поведінкові компоненти соціалізованості дитини в економічній сфері. На етапі підліткового віку – переважно на поведінкові, а в юнацькому віці – на когнітивні та моральнісні.

Змістовим блоком моделі розкрито і процесуальні (діагностика та прогноз рівня економічної соціалізованості молоді, підбір/розробка конкретних інструментів соціалізуючого впливу, здійснення його та аналіз результатів розвитку культури підприємливої людини) компоненти соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді.

Забезпечення економічної соціалізації в процесуальному плані послідовно розгортається у кілька етапів як процес діагностування особливостей становлення і прогнозування розвитку складових економічної соціалізації суб'єктів, планування бажаних соціалізуючих впливів, розробка програми; обґрунтування та розробки інструментів і конкретних засобів впливу (підготовчий етап); організації

соціалізуючого впливу в ході практикування особистістю привласнення-відчуження економічних благ (основний етап); аналізу результатів та підведення підсумків (заклучний етап).

Діагностична складова. Проводиться діагностика і оцінка показників економічної соціалізованості індивідуальних і групових суб'єктів соціалізуючого впливу, а саме діагностується рівень сформованості уявлень про основні феномени, пов'язані з особистими, сімейними, соціальними взаєминами, опосередкованими економічними благами. Діагностуються показники: 1) когнітивного компоненту економічної соціалізованості: уявлення про себе та інших суб'єктів привласнення-відчуження благ; 2) особливості афективного компоненту економічної соціалізованості: аналізуються особливості ставлення молоді до економічних явищ; 3) особливості конативного компоненту економічної соціалізованості: провідні мотиви, стратегії економічної (монетарної, трудової, споживчої, фінансової, інвестиційної, благодійницької) поведінки.

Діагностика становлення усіх складових економічної соціалізації молоді, з одного боку, відкриває можливості для оцінювання особливостей розвитку її економічної культури. З іншого боку, дозволяє виділити ключові проблемні зони у її формуванні, на яких психологові доцільно сконцентрувати особливу увагу і щодо оптимізації яких розроблятимуться плани соціалізуючого впливу.

Оскільки успішність економічної соціалізації особистості багато в чому залежить від включеності в процес змін не тільки її самої, а й інших учасників соціалізуючого процесу (щонайперше, педколективу, психологічної служби, батьків, однокласників/одногрупників), то система забезпечення має бути розрахована і на залучення цих цільових груп. Варто зауважити їхній різний статус у процесі соціалізуючої взаємодії: групи дорослих виступають як агенти впливу на економічну культуру дітей, хоча і не виключається розвиток їхньої культури підприємливості. Однокласники чи одногрупники - це та категорія учасників соціалізуючого впливу, які можуть виконувати фасилітуючу функцію у ігрових, тренінгових практиках привласнення та в учасницькому наставництві. Забезпечення соціалізації батьків, педагогів та психологів шкіл, вузівської психологічної служби, у першу чергу, має на меті вмотивувати дорослих діяти як агентів змін в дітях.

Прогностична складова. На основі співставлення виявленого рівня економічної культури досліджуваних з нормативним, закономірно притаманним даній віковій категорії молоді, намічаються бажані кінцеві результати соціалізуючого впливу для кожної з категорій молоді. Так, економічна соціалізація молоді - досить складний феномен, який доцільно розглядати, щонайменше, у таких основних його складових:

- майнова соціалізація як процес становлення культури володіння, користування, розпорядження речами особистого користування, спільними (на цьому етапі - переважно сімейними) матеріальними і духовними благами;
- монетарна соціалізація як процес становлення культури користування і розпорядження кишеньковими грошми;
- фінансова соціалізація як процес становлення культури користування і розпорядження заощадженнями, вкладами та безготівковими надходженнями;

- податкова соціалізація як процес становлення культури сплати податків, зокрема в процесі купівлі-продажу товарів та послуг;

- трудова соціалізація як процес становлення культури користування і розпорядження власними інтелектуальними, трудовими ресурсами, це культура зайнятості в тій чи іншій сфері виробництва, культура найманої праці, бізнесу чи підприємництва тощо.

Інструментальна складова. Обираючи та обґрунтовуючи інструменти, засоби і форми соціалізуючого впливу на економічну культуру молоді, слід враховувати закономірності становлення її складових, співвідношення у їхніх функціях на різних вікових етапах соціалізації, з чого витікають і особливі умови організації забезпечуваного процесу.

Розвивальна складова. Можливості для апробування та реалізації учнівською та студентською молоддю своїх соціально-психологічних якостей, що забезпечують її економічний успіх, відкриваються саме в просторі спілкування з іншими суб'єктами економіки. Тому основним інструментом соціалізуючого впливу вважаємо інтеріндивідні форми економічних практик. Вони можуть використовуватись на різних етапах соціалізації в освітньому просторі закладів загальної середньої та вищої освіти в якості креативних (нових для даного вікового періоду, але таких, що сприяють якісним змінам у розвитку економічної культури) та фонових (як вправління в економічних уміннях, що сприяє розмаїттю взаємин особистості з економічною дійсністю на основі досягнутого рівня розвитку економічної культури) соціалізуючих практик.

Найбільш влучними з точки зору соціалізуючого ефекту, на наш погляд, є соціально-психологічна гра, соціально-психологічний тренінг, тьюторство/наставництво (пропонуємо практикувати в системі взаємин «дорослий-учень»), учасницьке наставництво (пропонуємо практикувати у взаєминах «учень-учень»), просвітництво (лекторії, факультативи, семінари, клубні заняття тощо) та консультування в різних (індивідуальних і групових) формах.

Аналітична складова. Заключний етап забезпечення економічної соціалізації молоді передбачає виявлення соціалізуючих ефектів, оцінка успішності впливу та, відповідно, підведення підсумків здійсненої роботи. Виходячи зі сказаного вище щодо показників, за якими може оцінюватись соціалізуючий ефект, намітимо наступні критерії успішності соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді:

1. Інтраіндивідні критерії як сформованість компонентів економічної культури особистості: орієнтація на моральні цінності ділової людини, рівень поінформованості про економічні явища, рівень ідентифікації з окремими економічними ролями, особливості ставлення до себе та інших як власників, особливості стратегій поведінки у відносинах привласнення-відчуження.

2. Інтеріндивідні критерії як сформованість економічного простору особистості: сформованість системи значущих суб'єктів економічної взаємодії.

2. Соціалізуючі практики як інструмент соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді

2.1. Життєві і соціалізуючі практики як набуття особистістю економічного досвіду

Система соціально-психологічного забезпечення процесу економічної соціалізації учнів та студентів схарактеризовано нами як процес, що передбачає цілеспрямовану організацію соціалізуючого впливу на особистість молодої людини з метою розвитку тих її соціально-психологічних якостей, що дозволяють вибірково, згідно з власними інтенціями і потребою системою, інтеріоризувати суспільні норми і правила відносин в ринковій економіці, трансформувати їх і творити нові. Отже, в ході дослідження такий вплив нами схарактеризовано як такий, що забезпечується практиками привласнення-відчуження особистих і сімейних, приватних і спільних благ. Виходячи з визначення життєвої практики як типу поведінки індивідів, що складається з деяких звичних речей (знання, тіло, дискурс, колективні норми, правила поведінки тощо), пов'язаних один з одним елементів, які є тканиною тієї реальності, в якій кожен формується, яку індивід підтримує і в якій продовжує існувати, ми, слідом за Т.М.Титаренко, передбачаємо, що практикування економічних відносин носить колективний, соціальний характер. Його успішність визначається повсякденною рутинною повторюваністю певних дій, правил, образів, навичок, значущих у відносинах привласнення-відчуження економічних благ. Економічні практики створюються завдяки значущим для суспільства формам економічного досвіду, отже, носять конвенційований характер. Вони також передбачають добровільне прийняття індивідами набору правил і ролей, які, повторюючись, утворюють цілісний стиль економічного життя.

Спираючись на подані характеристики життєвих практик, а також враховуючи соціалізуючий характер впливу, який передбачається організувати як запоруку цілеспрямованості соціалізуючих змін в особистості молодої людини, нами розроблені критерії (ознаки) соціалізуючої практики:

- орієнтованість на причинно-наслідкові зміни в соціально-психологічних якостях особистості, значущих для її успішної економічної діяльності;
- імперативний, примусовий характер впливу стосовно об'єкта впливу,
- наявність зовнішньої мети на перших етапах практикування;
- орієнтованість на вимоги нормативного канону особистості ринкової економіки;
- діалогічний характер взаємодії та підтримка інтенцій самого «об'єкта» впливу;
- орієнтованість на тривалий процес вправління з метою забезпечити довготривалий характер змін;
- організація в просторі інтеріндивідної взаємодії з агентом впливу.

Культурно-економічні практики нами розглянуто на чотирьох рівнях економічних форм соціалізації як певних системах соціально-психологічних

впливів в залежності від провідного типу діяльності в різні вікові періоди соціалізації особистості. Ці рівні економічних форм соціалізації відрізняються, по-перше, величиною економічного досвіду, який засвоюється індивідами, по-друге, широтою стосунків з іншими індивідами - суб'єктами економічної поведінки, по-третє, специфікою взаємодії один з одним. На кожному рівні особистість вплетена в комунікативні практики (монологічні, діалогічні), завдяки яким вона набуває вміння організації комунікативних зв'язків, практик спілкування з різними суб'єктами, освоюючи технології вербального і невербального спілкування, поступово переходячи з нижчого рівня на вищий, та різні соціальні ролі у сфері економіки.

А. Перший рівень: система формотворень людини, що забезпечує економічну соціалізацію особистості на первинній стадії.

Б. Другий рівень: системи практик формотворень особистості, який відповідає підлітковій стадії соціалізації.

В. Третій рівень: це система формотворень людини на етапі засвоєння досягнутих суспільством відносин розподілу праці, котра є головним фактором соціалізації на етапі оволодіння індивідом сферою професійної діяльності.

Г. Четвертий рівень: система соціалізуючих практик зрілого віку, що забезпечує самореалізацію особистості.

Перший рівень - це система економічних форм соціалізації індивіда, яка забезпечує первинне «входження» дитини у світ економічної реальності. Особливості цієї системи економічних форм полягають в тому, що «світ економічної реальності» сприймається і засвоюється дитиною головним чином у наочно-образній формі через взаємодію «індивід-індивід» завдяки конкретно-особистісному спілкуванню (з матір'ю, рідними в сім'ї, близькими родичами, вихователями) на рівні «я-ти». Системотворчим елементом цього рівня є гра як провідний тип діяльності у дитячому віці.

За допомогою гри в дитячому віці створюються так звані фонові економічні практики (за Т. Титаренко). Фонові - це такі практики, в яких акумулюються знання, уявлення, емоційна активність, правила поведінки, колективні норми, які засвоюючись щоденно і непомітно, стають тканиною тієї реальності, в якій формувалась людина, і яка потім нею підтримується і продовжує існувати. Це практики, що їх приймають як даність. Фон, на якому відбуваються дії, є прихованим через свою простоту і повсякденність (здоровий глузд, яким люди керуються, діє автоматично). У процесі соціально-психологічної гри економічного змісту у дітей формуються складові економічної соціалізації (когнітивний, афективний та конативний компоненти), які стають фоновими способами економічної самоідентифікації особистості. Однак існуючі практики ігрової діяльності економічного змісту ще недостатньо орієнтовані на формування особистості дитини як суб'єкта економічної діяльності. Форма гри як первинна практика пов'язана з вродженими якостями, а зміст задається соціальним середовищем. Так гра слугує засобом соціалізації. Соціальне оточення допомагає дитині усвідомити себе, організує її внутрішній світ, а дитина прагне взяти із середовища все те, що відповідає її потенційним нахилам. Конфлікт між соціальним впливом та внутрішніми нахилами має для розвитку позитивне

значення, так як провокує негативні емоції, які, у свою чергу, стимулюють розвиток самосвідомості. В якості механізму соціалізації Штерн визначив інтроцепцію – прийняття, інтеріоризацію соціального досвіду, поєднання своїх внутрішніх цілей з цілями оточуючих людей [149].

Гра як форма культури, як життєтворча практика і для дитини, і для підлітка, і для дорослого є важливою формою реалізації себе як людини, як особистості. І хоч вона здійснюється за суто ігровими, конкретними правилами, є діяльністю комунікативною, оскільки вводить особистість у реальний контекст складних людських відносин, у розуміння соціально-економічних реалій [101,с. 45].

Другий рівень - це система економічних форм соціалізації людини на етапі засвоєння досягнутих суспільством відносин розподілу праці, котра згодом стає головним фактором соціалізації при оволодінні індивідом сферою професійної діяльності. Цей етап співпадає з підлітковим періодом соціалізації, на якому відбуваються суттєві зміни у становленні економічної культури особистості. Домінування в ендопсихічній системі підлітка потреби «в дорослості» позначається на системі його економічних репрезентацій.

Якщо для дитини визначальним у розумінні грошей є їх споживацька функція, а простором економічної поведінки – місце купівлі-продажу (магазин), то підліток розуміє функцію грошей по-іншому, вбачаючи в них, перш за все, забезпечення матеріального добробуту. Ці зміни у розумінні підлітками функції грошей позначаються на зміні їх місця в економічній реальності, переході в простір виробничої діяльності. Цей новий простір економічної поведінки підлітків, який відображається, перш за все, у поведінковому компоненті системи економічних репрезентацій, відповідає основній потребі цього вікового етапу розвитку особистості – потребі у дорослості. Саме ця потреба впливає на форму економічних ціннісних репрезентацій, зумовлює необхідність формування таких економіко-психологічних характеристик які відповідали б соціальним експектаціям.

На підлітковому етапі економічної соціалізації в практиках відбувається переорієнтація людини на нові форми зв'язку з економічним світом. Носіями нових форм економічної культури стають групи однолітків. Ці форми, з одного боку, мають ознаки конкретно-особистісного, яке існує в безпосередньо контактуючих членах групи, з іншого – узагальнено-соціальні властивості (групові норми і цінності). Це рівень економічної соціалізації, на якому система економіко-культурних формотворень людини існує як групове «ми».

У підлітковому віці культурно-економічні практики утворюються на основі потреби у «дорослості» та «групуванні» як ігрові групи; «серйозна гра» - В. Штерн); типу скаутських (пластуни, хортінг, гайдинг); комп'ютерні ігри тощо. Вони доповнюються практиками сімейного оточення, в яких формується сумлінне ставлення до різних видів праці, виробляється вміння раціонально вести домогосподарство, економно витратити час та матеріальні засоби сім'ї, відтворюються стабільні зразки поведінки.

Все це дає підліткові усвідомити цінність та вартісність власного майна, значущість таких особистісних якостей, як ініціативність та підприємливість,

усвідомити важливість фінансової грамотності, цінність ощадливості і економії. У цей період освоюються правила споживчої, фінансової, трудової поведінки (від ведення особистого бюджету, поняття боргу до знання сутності кредитування, пільг і санкцій за несплату кредитних зобов'язань), освоюються соціальні ролі найманого працівника, підприємця.

Третій рівень економічних форм соціалізації – соціетальний, на якому зв'язок індивіда з економічним світом здійснюється через економічні норми і цінності соціуму. Носіями цієї системи соціально-культурних формотворень людини є великі соціальні групи (професійні, етнічні, конфесійні тощо), в межах яких їхні представники взаємодіють опосередковано. Ця опосередкованість надає безмежні можливості для розширення, розгалуження й узагальнення соціальних відносин та засвоєння соціально-економічного досвіду в його узагальненій, сутнісній формі, що стає умовою реалізації творчої сутності людини. Головним засобом економічної соціалізації особистості на цьому етапі є система інновацій культури, а суб'єктами цього процесу є індивіди юнацького та зрілого віку. В юнацькому віці економічна соціалізація відбувається ефективно, якщо економічні цінності суспільства репрезентуються молодою людиною у відповідності з її головною потребою – потребою у самореалізації. А це потребує такого рівня економічної культури, який пов'язується не тільки і не стільки з набуттям економічних знань, а переважно з формуванням таких особистісних властивостей, як самостійність, відповідальність, наполегливість, цілеспрямованість.

Третій рівень - це система практик як формотворень людини на етапі засвоєння досягнутих суспільством відносин розподілу праці, котра є головним фактором соціалізації на етапі оволодіння індивідом сферою професійної діяльності. Професії приписують індивідам виконання певних функцій, форми спілкування, здійснюють вплив на їх особистісні властивості, зокрема й ті, що формують їх як суб'єктів економічної діяльності.

Четвертий рівень складає система культурно-економічних практик, що спрямовані на творчу самореалізацію дорослої людини. В основі цих практик лежить система інновацій культури.

Показано, що завдяки тому, що індивід протягом усього свого життя набуває досвід економічної соціалізації з допомогою різноманітних життєвих практик, відбувається його інтеграція в соціальне середовище як шляхом засвоєння соціального досвіду, так і самотворення через механізм інтеріндивідної взаємодії. В практиках індивід набуває досвіду вибіркового перетворюючого ставлення до внутрішніх та зовнішніх умов своєї життєдіяльності. Освоюючи все нові і нові види практик - від традиційних (сімейні освітні, професійні тощо) до новітніх (інформаційно-комунікаційні, комп'ютерні, електронні, цифрові, інтернет-мережеві) - індивід розширює та примножує свої соціальні зв'язки.

Отже, практики як сфера взаємопроникнення соціального та індивідуального є формою життя, традиційним способом поведінки, що виконують регулятивну функцію, синтезують досвід і наочне, актуальне сприймання конкретної життєвої ситуації та сприяють самоідентифікації індивіда.

Результатом же соціалізуючого практикування є становлення особистісних якостей підприємливої людини, особливості яких визначається віковими стадіями

соціалізації. Таке практикування організовується. Воно здійснюється з метою навчити особистість отримувати економічну вигоду в ході тривалого, ритмічного практикування різних, прийнятних як для себе, так і для оточення, способів привласнення-відчуження економічних благ у сфері споживання, зайнятості, виробництва чи приватного підприємництва, найманої праці або індивідуальної трудової діяльності, фінансування, благодійництва, волонтерства тощо. Організовується комунікативний процес, щонайперше з економічним оточенням, в ході якого особистість, поступово переходячи з нижчого рівня на вищий, набуває вміння організації комунікативних зв'язків, комунікативних практик спілкування з різними суб'єктами економіки, освоюючи технології вербального і невербального спілкування, різні соціальні ролі у сфері економіки.

У повсякденних економічних практиках акумулюються знання, вміння, правила поведінки, колективні норми, які засвоюються особистістю щоденно і непомітно. Однак слід наголосити, що соціалізуючий, імперативний характер пропонованих до апробації практик передбачає ознаки їх повторюваності, колективності, спільності. В ході цілеспрямованої соціалізації вони повинні природно стати регулярними, звичними.

2.2. Інтерсуб'єктивна основа соціалізуючих практик

Забезпечення економічної соціалізації молоді пов'язане з організацією цілеспрямованих соціально опосередкованих впливів, результат яких – підприємлива особистість. Організуючи певний соціалізуючий вплив, ми враховуємо природжену здатність дитини «уловлювати опосередковане», приєднуватись до «безмежно густої мережі соціально вироблених символічних значень» економіки, конструювати за допомогою мови її соціальне «символічне» середовище. Механізми соціалізуючого впливу на майбутніх суб'єктів економіки приводять до важливого результату, який має інтерсуб'єктивний та інтрасуб'єктивний аспекти, на які має бути орієнтована система забезпечення.

В інтерсуб'єктивному відношенні важливо забезпечити формування, розширення, трансформування соціально-психологічного простору особистості соціалізанта. В контексті економічної соціалізації йдеться про зміни радше в його соціально-економічному просторі, а саме: 1) зростання кількості об'єктів (благ) та суб'єктів (людей, економічних груп) привласнення; 2) ускладнення системи зв'язків з ними і формування все більш складного спектру відносин, які, залежно від певних основ, можна класифікувати як купівля-продаж, споживання-виробництво, благодійництво-утриманство тощо; 3) укріплення взаємності у таких відносинах і набуття ними статусу взаємних. Тому зв'язки, існуючі між суб'єктом та іншими учасниками такого простору, а також між окремими його елементами, апріорі організовуються як взаємні, тобто у взаємозв'язках і взаємовідношеннях. Оскільки взаємодія є співорганізованою та інтерсуб'єктивною, вона підтримується взаємними репрезентаціями учасників одним одного та водночас взаємним означенням дійсності.

В інтрасуб'єктивному плані важливо забезпечити засвоєння соціальних значень економічних явищ, зокрема власності, і формування на цій основі

економічної культури особистості. Оскільки усе це відбувається у сумісній діяльності щонайменше двох суб'єктів (того, хто привласнює чуже благо, і того, хто відчужує своє благо), предметом якої є об'єкт володіння, який цікавить обох, то соціально-психологічне забезпечення успішності соціалізації молоді, очевидно, має враховувати усі ці аспекти соціалізуючих практик. Отже, інтеріндивідуальна взаємодія у ході практикування молоддю різних форм створення і привласнення благ є, на наш погляд, найвагомішим інструментом економічної соціалізації.

Саме за врахування інтеріндивідуального характеру відносин власності дитині відкриваються можливості вправлятися у встановленні, вибудовуванні, підтримці, корекції такого соціально-економічного простору, у який завжди включені інші учасники, оскільки стосунки усіх опосередковані благами - чимось, на володіння чим, чи на створення чого претендує не одна особа. Отже, практикування відносин привласнення-відчуження благ в ринковій економіці має бути діяльністю співорганізованою. Саме з таких міркувань ми виходили, наголошуючи надалі на доцільності врахування соціально-психологічного аспекту економічних практик.

Зауважимо, що соціалізуючі практики мають організовуватись згідно з віковими закономірностями формування економічної культури, відповідними моделями економічної соціалізації та згідно зі статусом (агент соціалізуючого впливу чи соціалізант). Спільною для всіх ознакою на інтеріндивідуальному рівні має бути націленість на практикування раціональних, заснованих на загальнолюдських моральних цінностях, способів створення та привласнення-відчуження особистих, групових, колективних благ, основ ділової комунікації та ділового партнерства. На інтраіндивідуальному рівні спільним є практикування суб'єктного ставлення до себе та до економічного оточення.

Поза спеціально організованими заходами з соціалізуючого впливу навряд чи можна говорити про системний і цілеспрямований характер цього процесу на етапі дотрудової соціалізації. Активна позиція батьків як потенційних агентів соціалізації своїх дітей є одним з вирішальних його чинників. Спонукає до активної участі батьків у формуванні в дітей не тільки споживчої, а й підприємницької, фінансової, монетарної, податкової, інвестиційної, благодійницької культури покликані наші розробки.

2.3. Характеристика окремих соціалізуючих економічних практик

Одним з важливих напрямів наукового пошуку в галузі економічної соціалізації українців в умовах кризового суспільства є розробка психологічних засобів цілеспрямованого забезпечення успішності цього процесу в молоді. З цією метою нами розроблено нові соціалізуючі практики та обґрунтовано модифікацію вже існуючих практик: активного навчання та просвітництва.

Теоретичною підставою для використання ігрових практик як дієвих у справі економічної соціалізації стала ідея про те, що такі практики є одним із ефективних інструментів соціально-психологічного забезпечення формування основ економічної культури у будь-якому віці. Так, у дошкільному віці увесь процес формування економічного досвіду та оволодіння основами економічних

знань відбувається в двох сферах: при спілкуванні з членами сім'ї та через гру з друзями, телебачення (мультфільми, кіно тощо). Нами розроблена серія ігрових занять з дошкільниками, спрямованих на пізнання економічного оточення, економічних ролей окремих членів сім'ї, ціннісних основ споживчої діяльності.

З метою розробки ігрових соціалізуючих практик для студентської молоді нами був теоретично обґрунтований рефлексивний характер ділових ігор. Ігрова діяльність спрямована не на зовнішній об'єкт (природу, суспільство), а на внутрішній – на процес пізнавальної активності суб'єктів; вона повернута всередину людини, тому її можна розглядати як рефлексивно-ігрову практику. У ході загальної дискусії учасники гри представляють різні точки зору, які можуть бути суперечливими одна одній. При цьому в учасників здійснюється рефлексивний аналіз не лише своєї точки зору при розробці аргументації на її захист чи усвідомленні її помилковості, а й аналіз позицій партнерів по обговоренню з метою їх правильного розуміння. Увага зміщується на розуміння різних точок зору, адекватне представлення своїх концепцій, обґрунтованість оцінок альтернативних рішень. Участь в діалозі передбачає мислительну та мовленнєву активність студента, що сприяє розвитку професійного мислення. Рефлексивний, пошуковий, мислительний та організаційний компоненти гри формують у учасників дослідницьке та творче ставлення до дійсності. Згідно з цими міркуваннями нами розроблена та апробована ділова гра «Моральний портрет» економічно успішної людини» як соціалізуюча економічна практика студентської молоді, яка допомагає їй здійснити вибір моральних еталонів поведінки в економічній практиці, орієнтуватися в складних ситуаціях сьогодення, сприяє підвищенню ефективності викладання відповідних дисциплін (економіко-морального циклу), пізнанню економічних та етичних понять, категорій, явищ, процесів, розширює можливості закладу вищої освіти у формуванні духовних основ особистості.

Мета гри: з'ясувати, наскільки студенти розуміють важливість роль і сутність моральних засад в економічній сфері, які моральні якості людини, на їх погляд, забезпечать розвиток економічно значущих якостей особистості, моральних цінностей і активну життєву позицію.

Розроблені етапи гри, реалізація яких учасники отримують можливість визначити зміст етичної складової економічно успішної людини; вирізнити, які моральні якості особистості сприяють її економічній успішності, підприємливості; наскільки застосовне поняття моралі до ситуації ринкового господарства взагалі та сучасного ринку зокрема; проаналізувати зміни в етичних настановленнях членів групи, які відбулися в процесі групового обговорення. Ця гра може стати дієвим інструментом соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації студентської молоді.

Нами обґрунтована ідея про доцільність створення в освітньому просторі навчального закладу цілісної системи профорієнтаційного впливу на старшокласників

Найбільш ефективною, з точки зору соціальних психологів, обґрунтовані активні методи навчання і виховання старшокласників, а саме соціально-психологічний тренінг. Тренінг являє собою найбільш цілеспрямовану та

економічно вигідну «інвестицію» в особистість, оскільки у процесі тренінгу відпрацьовуються лише ті навички, які необхідні людині для досягнення конкретних цілей. Для розвитку цих якостей у старшокласників нами запропоновано використовувати технологічний підхід, який розроблено у лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Л. Карамушкою, основними принципами якого мають бути наступні: а) принципи активності, самостійності, діалогічності, ситуативності, рефлексивності тощо; б) компоненти (змістовно-смісловий, корекційно-розвивальний); в) методи (проблемно-пошукові та інформаційні); г) інтерактивні техніки (організаційно-спрямовуючі і змістовно-сміслові); д) організаційні форми («комплексні» або «локальні» тренінги), «сфокусовані» на практичне розв'язання конкретної проблеми.

В основу розробленої програми соціально-психологічного тренінгу покладено центральний теоретичний конструкт, з яким працює учасник тренінгу – «мета життя» - це штучний конструкт свідомості (спеціально сконструйований), який відповідає за єднання різних внутрішніх та зовнішніх сфер людини в єдине ціле. Процес конструювання своєї мети життя у старшокласника дуже тісно пов'язаний з процесом становлення його загальнокультурної компетентності та майже завжди приймає форму образу майбутньої професії, що, на нашу думку, передбачає певний рівень економічної культури. Тому поетапне (в ході реалізації трьох модулів) становлення економічної культури старшокласника рівнозначно його навчанню конструювати свою мету життя в ході тренінгу.

Нами обґрунтована ідея про доцільність створення в освітньому просторі навчального закладу цілісної психолого-педагогічної системи профорієнтації. Розкрито соціалізуючу сутність найбільш перспективних з точки зору формування ключових компетенцій у школярів профорієнтаційних практик: системного дослідження на підприємствах, моделювання професійної діяльності.

Як інструмент економічної соціалізації учнівської та студентської молоді нами розроблена також інтерактивна практика з використанням метафоричних асоціативних карт. Власне, створений набір метафоричних карт економічного змісту «Грошові типи», головна мета використання якого полягає у активізації економічної свідомості школярів, класифікація економічних понять, репрезентованих метафорами, що сприятиме їх подальшому економічному самовизначенню. За допомогою асоціативних карт «Грошові типи особистості», молода людина може усвідомити своє несвідоме ставлення до грошей, ознайомитись зі своїми переконаннями та настановами стосовно грошей, визначити свій грошовий тип особистості, а також знайти ресурси для побудови благополучних відносин з грошима.

Розроблено також мотивуючу практику, спрямовану на психологічну підготовку батьків як агентів економічної соціалізації дітей шкільного віку, а саме ярмарок соціалізуючих ідей для батьків («Ярмаркування»). Він розроблений як креативна мотивуюча практика, що охоплює велику кількість учасників, ініціює публічне обговорення проблем цілеспрямованого впливу на дитину і концентрується навколо бажаної моделі соціалізованої дитини як значущої суспільної норми. Розробка ґрунтується на ідеї 1) щодо організації системи

соціалізуючих впливів на особистість дитини, зокрема - щодо вибудови шкільного/позашкільного освітнього простору за принципами соціально-психологічного простору особистості, який органічно опосередковує становлення і апробацію економічного досвіду дитини; 2) щодо ярмаркування як практики, основні смисли якої вкорінені в економічній культурі українців; 3) щодо ярмаркування як креативного способу «самовироблення» дорослих як суб'єктів впливу на дітей. Метою ярмаркування є підвищення вмотивованості батьків дітей шкільного віку бути суб'єктами формування економічної культури дітей. Завданнями є 1) інформувати батьківську спільноту загальноосвітнього закладу освіти про започаткування заходів, спрямованих на розвиток економічної культури учнів; 2) сприяти усвідомленню батьками необхідності розвитку дитини як економічно культурної людини; 3) вмотивувати батьків брати участь у заходах по запобіганню ризикованим формам економічної поведінки серед школярів.

Загальна структура заходу розроблена, з одного боку, за класичною схемою будь-якого соціально-психологічного тренінгу, з іншого - згідно з ідеями про структуру ярмарку як масового заходу, як торгу, місця для публічного оптового обміну ідеями, який відбувається у кілька етапів : підторжжя, торг, розторжжя.

З метою розробки таких соціалізуючих методів, які б ефективно забезпечували процес цілеспрямованого формування економічної культури дитини у просторі особистої власності, нами обґрунтовано економічне наставництво як соціалізуюча практика. Інститут економічного наставництва може прислужитись меті нівелювання впливу стихійних чинників на становлення підприємливої особистості дитини. Агентами, суб'єктами впливу в ході такої практики має стати, щонайперше, доросле найближче значуще оточення дитини. Змістом його діяльності є не навчання, не стільки передача економічних знань, скільки залучення дитини до сімейних традицій ведення господарства і сімейного бюджету, до сфер зайнятості тими шляхами і методами, які дозволяють використовувати родинні ресурси для вирішення економічних проблем.

Наставництво визнається однією з форм підтримки дитини з боку референтної дорослої людини, яка виявила бажання присвятити свій час, знання й сили дитині, яка створює умови для її повноцінного розвитку, виконує важливі функції консультанта, друга, старшого товариша, батьків та виконала відповідну підготовку до цієї справи, яка сприяє індивідуалізації процесу економічного просвітництва серед молоді. У наставництві якнайяскравіше втілений принцип співробітництва і діалогізму, застосовуваний у соціалізуючих практиках. Оскільки наставник не управляє чи цілковито контролює дитину, в співробітничас, спрямовуючи траєкторію розвитку її економічної культури.

Економічний наставник дитини – це людина з її найближчого оточення, яка забезпечує супровід індивідуальної траєкторії розвитку економічної культури дитини. Своєрідність діяльності дорослого наставника полягає у тому, що вона, здійснюючись у повсякденному житті, органічно суміщає в собі і буденне спілкування і соціалізуючий вплив, що, у свою чергу, забезпечує її ефективність.

Метою наставництва є сприяння і супровід процесів пізнання дитиною закономірностей економічних відносин, оцінки цих відносин та формування ставлення до себе та інших у економіці і відповідних ефективних стратегій

економічної поведінки та забезпечення надалі самостійної і ефективної самореалізації дитини в якості суб'єкта економічних відносин. Основними завданнями економічного наставництва є надання психологічної та моральної підтримки у долатті труднощів, пов'язаних з виконанням економічних ролей споживача, надавача окремих послуг, платника податків, благодійника, волонтера, інвестора тощо; створення умов для ефективного досягнення необхідного для певної стадії соціалізації рівня розвитку підприємливості дитини; сприяння формуванню позитивної внутрішньої мотивації економічної діяльності дитини; практикування паритетності і приватності у взаєминах; сприяння набуттю дитиною досвіду діалогів і співробітництва в економічній сфері.

Економічне наставництво може здійснюватись згідно з такими етапами:

1. Орієнтаційний етап: актуалізація очікувань наставника стосовно компетенцій підприємливості дитини, співвіднесення їх з очікуваннями, потребами, віковими можливостями, досвідом дитини; аналіз цілей супроводу і визначення актуального напрямку розвитку економіко-психологічних якостей дитини; планування відповідних сумісних дій. Роль наставника на цьому етапі провідна. Основні напрями діяльності – аналіз, діагностика, проектування, узгодження.

2. Активізуючий етап – усвідомлення усіма учасниками взаємодії основних труднощів та ресурсів на шляху до розвитку підприємливості, формування у дитини настанов на продуктивну співпрацю і саморозвиток. Основна роль наставника – мотивування, просвітництво та активне залучення дитини до усвідомлення вимог до дитини у певній економічній ролі, особистісних ресурсів та можливостей. Основні напрями діяльності – вмотивовування дитини, організація вибору найбільш ефективних її дій, конкретизація проблем, сприяння усвідомленню ресурсів тощо.

3. Розвивальний етап – сумісна діяльність наставника і підопічного (у форматі короткострокового чи пролонгованого супроводу) щодо відпрацювання окремих економічних умінь. На цьому етапі роль наставника другорядна, консультативна, допоміжна, а самостійність дитини - максимальна.

4. Корекційний етап – аналіз ступеня успішності супроводу, діагностика і самодіагностика динаміки ознак підприємливості дитини, корекція дій дитини. На даному етапі роль наставника ініціаторська, коригуюча.

5. Рефлексивний етап – підведення підсумків співробітництва, уточнення областей успішності та досягнень дитини у визначених напрямках економічної діяльності, означення напрямів подальшого розвитку економіко-психологічних якостей дитини у співробітництві з наставником.

Результатом наставницької діяльності мають стати показники підприємливості дитини, а саме: її ініціативність, наполегливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, управлінські здібності, незалежність, самовпевненість, прагнення до самореалізації, поінформованість, відповідальність.

Оскільки наставник як агент соціалізуючого впливу має володіти необхідними для цього знаннями і досвідом, уміти передавати їх дитині та бути вмотивованим до цієї діяльності, то очевидно є необхідність спеціальної підготовки.

3. Шляхи реалізації структурно-функціональної моделі соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді

3.1. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації дитини у просторі взаємин у сім'ї

Забезпечення економічної соціалізації дитини розпочинається в просторі сучасної сімейної економічної культури як становлення і розвиток тих соціально-психологічних якостей особистості, які необхідні для її успішного включення в ринкові відносини, що вже практикуються в економіці нашої країни. Сфера власної економічної активності, яку обере дитина в майбутньому, визначається економічною культурою дитини та закладається в процесі міжособистісної взаємодії в батьківській сім'ї (навички, здібності і знання, цінності та світоглядні позиції).

Згідно з результатами проведеного нами теоретичного аналізу проблеми, економічна культура дитини, яка формується в процесі економічної соціалізації в сім'ї, виражається у системі тих соціально-психологічних якостей особистості, що несуть в собі нормативну модель підприємливої людини і зумовлюють її гармонійне входження в ринкову економіку, тому важливою є орієнтація сім'ї на ринкові цінності підприємливості: господарська самостійність і ініціативність, самодіяльність і матеріальне самозабезпечення, ініціативність, наполегливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, управлінські здібності, незалежність, самовпевненість, прагнення до самореалізації, поінформованість, відповідальність. Економічна поведінка соціалізованого члена сім'ї має бути співвіднесена з моральними цінностями, втіленими в економічній культурі сім'ї.

Включаючись від народження в економічні сімейні стосунки, пов'язані насамперед з господарською діяльністю і привласненням економічних благ, дитина соціалізується і стає носієм тих самих економічних цінностей, на які орієнтуються інші члени сім'ї. Від сім'ї, характеру взаємин в ній і визнання дитячої приватності на пряму залежить міра суб'єктності дитини не тільки в майбутньому самостійному економічному житті, а досвід її утвердження на більш ранніх стадіях економічної соціалізації.

Нами емпірично досліджено особливості ставлення до грошей (як основного фактору економічної соціалізації, оскільки грошові настановлення діти отримують від батьків) як у дітей дошкільного віку, так і в їхніх батьків. Встановлено існування «традиційної» моделі економічної культури, що детермінується конкретними настановленнями і стереотипами, типовими для сімейного середовища. У досліджуваних батьків, за всією вибіркою, переважають настановлення на нераціональну витрату грошей. Поведінкові інтенції свідчать про те, що у більшості батьків-респондентів переважає споживацька спрямованість щодо використання грошей на відміну від спрямованості на їх отримання.

З'ясовано, що діти дошкільного віку в цілому мають правильні уявлення про те, що таке «гроші», вони правильно зазначають їх головну функцію як засіб платежу. У визначенні грошей дітьми переважає функціональна оцінка. Даними констатувального етапу дослідження встановлено, що у дітей спостерігаються неглибокі знання та уявлення про економічне життя людей, вони мають низький рівень умінь відображати сучасну економічну дійсність в різних видах діяльності, так як отримана інформація їх не цікавить і в них ще не виникає бажання її відобразити. Це можна пояснити тим, що вихователі й батьки мало уваги звертають на економічне виховання через відсутність у них необхідної інформації з цієї проблеми, спеціальної програми та цілеспрямованої роботи з дітьми.

Для підвищення рівня економічних уявлень дошкільників було розроблено програму, мета якої – розвиток економічної свідомості, економічної грамотності та формування вміння використовувати економічні знання в конкретних умовах.

Здійснено перевірку ефективності розробленої програми розвитку економічних уявлень дітей дошкільного віку (комплекс занять з використанням ігор з елементами економіки для дітей; консультації, круглі столи та тренінгові практики для батьків тощо) на вибірці 30 дошкільників дитячого центру «ILMALINNA». Встановлена позитивна динаміка сформованості економічних уявлень після цілеспрямованої роботи з проблеми оптимізації процесу економічної соціалізації; збільшилась кількість дітей з показниками середнього та вищого рівня сформованості економічних уявлень. Рівень економічних уявлень у дітей з показником «низький» не виявлено в жодній дитини.

Підтверджено ефективність основних умов економічного розвитку дітей дошкільного віку виділено, а саме наголошено на таких: взаємозв'язок економічного виховання з іншими сторонами виховання (розумовим, трудовим, моральнісним); використання ігрової діяльності (сюжетно-рольової гри, гри - мандрівки, гри-змагання, екскурсій, економічної вікторини, конкурсів тощо); визначення змісту формування економічної грамотності у дітей дошкільного віку; використання ефективних засобів діагностики; ділове співробітництво сім'ї та дошкільного закладу; створення розвиваючого середовища (підбір відповідної літератури, комп'ютерних програм, дидактичних ігор); проведення сумісних заходів з батьками дошкільників; бесіди за темами: «Що таке економіка?», «Що ми знаємо про гроші?», «Про що бажаємо дізнатися?», «Як ми будемо про це дізнаватися?», «Де беруться гроші», «Що таке банки?»; інформування батьків про завдання та зміст економічного виховання дітей у дитячому садочку та сім'ї; долучення батьків дошкільників до участі в сумісних пізнавально-ігрових заходах, соціальних проектах.

Емпірично показано, що підвищенню економічної компетентності батьків сприяють консультації («Економічна соціалізація дошкільників»), батьківські «Круглі столи» («Роль сім'ї в економічному вихованні дітей»); участь батьків в сюжетно-рольових іграх («Сімейний бюджет», «Супермаркет»), дидактичних іграх («Економічне лото», «Мій перший бізнес»), участі в складанні економічних кросвордів, таблиці «Сімейний бюджет».

3.2. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації учнівської молоді

В результаті узагальнення даних, отриманих в ході емпіричного дослідження, спрямованого на дослідження соціально-психологічних закономірностей становлення економічної культури учнівської молоді, співробітниками лабораторії з'ясоване наступне.

В ході наукового дослідження нами обґрунтовано, що показником успішності та результатом економічної соціалізації старшокласників є формування певного рівня монетарної культури (монетарного аспекту економічної культури), критерієм якої є ставлення до грошей в соціальній групі. Когнітивний компонент ставлення до грошей визначається загальними економічними знаннями, системою уявлень про монетарні цінності суспільства, інформацією, яку індивід одержує з різних джерел. Конативний компонент ставлення до грошей у свідомості суб'єкта пов'язаний з регуляцією уявлень у вигляді грошових мотивів, норм, намірів та готовності до вчинків; умінням аналізувати фінансово-економічну інформацію. Афективний компонент об'єднує ті феномени економічної свідомості, які пов'язані з емоційним ставленням до грошової системи суспільства, і проявляється через оціночні судження та грошові емоції.

Нами визначено рівень показників ставлення до грошей старшокласників, що дозволило виокремити фактори та умови, які впливають на рівень сформованості монетарної культури на етапі навчання в старших класах, як при спонтанному, так і цілеспрямованому, спеціально організованому процесі економічної соціалізації. Дослідження показало, що старшокласники передбачають необхідність отримання економічних знань для успішної майбутньої професійної діяльності, але й не виключають значущості економічних знань для організації власного бюджету. Але лише третина опитуваних старшокласників вважають за необхідне розвинути своє економічне мислення та здібності для самостійного прийняття ефективних економічних рішень, що свідчить про недостатнє розуміння старшокласниками значущості цього фактору як важливої якості сучасного фахівця. Старшокласники не усвідомлюють те, що розуміння людиною сутності фінансово-економічних процесів у країні створює середовище для формування громадянської самосвідомості особистості.

Усе це дозволило виокремити фактори та умови, які впливають на рівень сформованості монетарної культури на етапі навчання в старших класах як при спонтанному, так і цілеспрямованому, спеціально організованому процесі економічної соціалізації.

Встановлено, що провідним агентом економічної соціалізації для старшокласників є засоби масової інформації, передусім Інтернет, а система освіти як агент соціалізації сучасної молоді поступається їм. Виявлено незначний інтерес до науково-дослідницької роботи стосовно економічної проблематики. Дослідження показало, що старшокласники передбачають необхідність отримання економічних знань для успішної майбутньої професійної діяльності, не виключають значущості економічних знань для організації власного бюджету. Але лише третина опитуваних старшокласників вважають за необхідне розвинути

своє економічне мислення та здібності для самостійного прийняття ефективних економічних рішень, що свідчить про недостатнє розуміння старшокласниками значущості цього фактору як важливої якості сучасного фахівця. Не зовсім старшокласники усвідомлюють те, що розуміння людиною сутності фінансово-економічних процесів у країні створює середовище для формування громадянської самосвідомості особистості.

Визначено пріоритетність цінностей сучасних старшокласників; найбільш пріоритетними виявилися цінності «гарна сім'я» та «гарантована робота», а найменш пріоритетними – «визнання оточуючих» (що, імовірно, означає байдужість респондентів до соціального оточення) та «бути залученим до справи» (що відображає більш раціональний підхід молоді до життя). Більш значущими у порівнянні з такою цінністю як «гроші» опинилися цінності «самоповага» та «знайти місце в житті».

Встановлено, що старшокласники в цілому орієнтовані через отримання освіти для досягнення успіху в житті мати гідну роботу, високий соціальний статус, що визначає задачу активізації педагогами і психологами соціалізуючого потенціалу освітнього середовища з метою успішної економічної соціалізації учнів, розвитку в них суб'єктних якостей, включення їх у різні види сумісної діяльності.

Факторним аналізом виявлено, що у структурі ставлення до грошей старшокласників переважає афективний компонент (тривожність стосовно власного фінансового становища), що вказує на стихійність процесу економічної соціалізації старшокласників, недостатній рівень розвитку когнітивного та конативного компонентів, а також негативно впливає на процес економічної соціалізації та формування монетарної культури.

Для подолання низького рівня монетарної культури старшокласників розроблена програма «Тренінгу формування монетарної культури» у старшокласників, апробація та перевірка його ефективності виявила тенденцію позитивної динаміки у ставленні до грошей.

В ході дослідження загалом виявлено, що батьківська спільнота закладу загальної середньої освіти має великий соціалізуючий потенціал для розвитку економічної культури учнів в якості дієвих агентів соціалізуючого впливу на своїх дітей. Але виконання батьками соціалізуючої функції потребує розвитку психологічної готовності і вмотивованості до її реалізації.

Для вирішення цієї задачі нами була запропонована практика ярмаркування, яка виявилась ефективною у справі мотивування батьківської спільноти до активнішої участі у розвитку економічної культури школярів, у підтримці їх приватності і суверенності як однієї з вирішальних умов становлення їх як зрілих суб'єктів зважених економічних рішень. Ярмаркування показано як мотивуючий тренінг для дорослих і як практику, основні смисли якої вкорінені в економічній культурі українців. Це такий тип соціально-економічної активності, який інтегрований в сучасну культуру взаємин привласнення-відчуження, користування, розпорядження, володіння економічними благами. Його інтерсуб'єктивний характер цілком відповідає вимогам соціалізуючої практики. А публічність, масштабність, прив'язаність до одного місця,

святковість, оптовий характер ярмаркування втілює цінності економічної культури українців.

Метою ярмаркування є підвищення вмотивованості батьків дітей шкільного віку бути суб'єктами формування економічної культури дітей. Завданнями є: 1) інформувати батьківську спільноту загальноосвітнього закладу освіти про започаткування заходів, спрямованих на розвиток економічної культури учнів; 2) сприяти усвідомленню батьками необхідності розвитку дитини як економічно культурної людини; 3) вмотивувати батьків брати участь у заходах по запобіганню ризикованим формам економічної поведінки серед школярів.

Загальна структура заходу розроблена, з одного боку, за класичною схемою будь-якого соціально-психологічного тренінгу, з іншого - згідно з ідеями про структуру ярмарку як масового заходу, як торгу, місця для публічного оптового обміну ідеями. Ярмаркові передують ретельний підготовчий етап («підторжжя» - торгівля ідеями напередодні ярмарку), призначений для інформування дорослої спільноти школи про започаткування проекту з розвитку економічної культури учнів. Оголошується запрошення батьків до співпраці з шкільною психологічною службою. В результаті міні-виступів психологів складаються списки учасників першого циклу семінарів-тренінгів від кожного класу.

З метою найбільш широкого інформування батьківської спільноти про програму і сутність проекту на основному етапі (під час «торгу») пропонується провести одночасно кілька ярмаркових майстерень (за різними проблемними напрямками, але об'єднаних однією темою (виховання дитини як успішного господаря) і формою (ярмарок соціалізуючих ідей).

Організація роботи ярмаркових тематичних підрозділів, проблемних груп - майстерень - за спільною схемою: вступний етап, створення працездатності групи, етап лабілізації, конструктивний етап та підсумковий етап.

Заключний етап заходу або розторжжя проводиться як презентація напрацьованих кожного з творчих напрямів ярмарку на спільному засіданні учасників усіх майстерень. Основним завданням цього етапу є ознайомлення з доробком кожної з груп та мотивування усіх учасників проінформувати про це більш широку батьківську спільноту (на подальших батьківських зборах).

Ефективність розробленої мотивуючої практики для дорослих як агентів економічної соціалізації учнівської молоді «Ярмарок ідей по вихованню успішного господаря для зацікавлених батьків» оцінювалась у двох форматах: 1) за результатами «зважування» вмотивованості учасників бути агентами змін в економічній свідомості своїх дітей; 2) за результатами анкетування, проведеного після заходу. Процедура «зважування» вмотивованості учасників бути агентами соціалізації полягала у самооцінюванні власної готовності діяти відповідно до прийнятих в ході ярмаркування зобов'язань за шкалою від 1 до 10 балів, де 1 бал означав відсутність готовності, а 10 балів – цілковиту готовність. Після співставлення результатів «зважування» вмотивованості батьків брати участь у подальших заходах (згідно з тематикою майстерні) з відповідними показниками, виявленими до проведення ярмарку виявлено зростання готовності діяти як агенти економічної соціалізації учнів, показавши від 8,7 до 9,8 балів вмотивованості (рівень оптимальний). За результатами опитування, проведеного

після ярмарку, батьки цілковито (97% опитаних) усвідомлюють необхідність обговорювати зі своїми дітьми питання, озвучені на цьому заході, та відчують потребу (99%) в економічному вихованні дітей у школі. Підкреслено важливість подібних заходів для учасників: переважна більшість (90%) батьків висловила потребу брати участь у подібних заходах в майбутньому. Актуальними для більш глибокого обговорення були питання: раціонального споживання дітей, оперування грішми, моралі в економічній діяльності та виховання економічної суб'єктності у школярів.

Одним з ефективних шляхів цілеспрямованої економічної соціалізації молодої людини, на наш погляд, є практикування відносин «своє-чуже». З ним напряду пов'язане формування досвіду особистої власності, аналог якому знаходимо в історичній ретроспективі як процес виділення особистістю самої себе із общинної маси, не заперечуючи при цьому колективного володіння, процес актуалізації «власного», «особистого» із «невласності». Саме у відносинах особистої власності в дитинстві формується і розвивається ставлення дитини до економічної дійсності. В роки навчання у закладах загальної середньої освіти посилення соціальності (у нашому випадку – і підприємливості), досягається за рахунок освоєння нових практик взаємодії, щонайперше, з дорослим оточенням. Перевіряючись на ефективність, спільні для багатьох практики стають дієвим інструментом діалогу з оточенням, побудови оновленої ідентичності, структуризації життєвих подій. Важливим для соціалізації дитини є практикування як діалогівання й співробітництва, так і автономії й конкуренції, але усе це - в інтерсуб'єктивному просторі взаємин зі значущим оточенням. Прикладів таких практик безліч: ігрові, тренінгові, робота у групах тощо. Економічне наставництво у справі розвитку економічної культури молоді також має певні переваги.

Ідея економічного наставництва як усвідомлюваної дорослими, зокрема родини, та цілеспрямованої форми економічної соціалізації дитини, яка протистоїть стихійним способам соціалізації і передбачає взаємодію щонайменше двох кількох суб'єктів з приводу передачі знань, умінь і трудових навичок. Економічне наставництво організується у формі індивідуального чи колективного, формального чи неформального шефства, нерозривно пов'язаного з професійною підготовкою, адаптацією молодих працівників і розвитком їх трудового потенціалу.

Розроблений нами тренінг з розвитку наставницьких компетенцій у батьків учнів показав виявив як прогалини в усвідомленні дорослими своєї ролі в якості агентів соціалізуючого впливу, так і дозволив підвищити вмотивованість і відповідальність учасників за результати економічної соціалізації дитини в сім'ї. За результатами тренінгу для батьків з мотивування їх як потенційних економічних наставників дитини, проведеного в звітний період серед вчителів школи № 329 «Логос» та спеціалізованої школи № 274 м. Києва, було визначено, що наступні форми економічного наставництва можуть бути прийнятними і практикуватись у батьківському середовищі: розмова, екскурсія, економічні ігри, розв'язання пошукових, практичних задач, наприклад, спільне планування,

реалізація і коригування особистого бюджету, організація економічного клубу з однолітками тощо.

Виявлено, що на рівні здорового глузду уявлення батьків про задачі і напрями цього виду діяльності цілковито адекватні й можуть становити основу їх готовності бути агентами економічної соціалізації дитини. Більшість батьків виявилась вмотивованою на високому рівні брати участь у наставницькій діяльності, що підтвердило ефективність даної соціалізуючої розробки.

3.3. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації студентської молоді

В ході наукового дослідження проблеми соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді у просторі вищої освіти нами обґрунтована теза про те, що розробка соціалізуючих заходів в студентській спільноті має бути спрямована переважно на розвиток аксіологічної складової економічної соціалізації особистості, і забезпечувати становлення економічної культури зрілої особистості у вимірі моральних цінностей. Це має бути сукупність спеціальних психолого-педагогічних форм, методів і засобів їх розгортання в спеціально організованому психолого-педагогічному процесі, основою, стратегічною метою, результатом якого є формування підприємливого, економічно грамотного спеціаліста, з економічною культурою, яка передбачає засвоєння студентами тих соціально-економічних норм та цінностей, навичок, економічних ролей, зразків економічної та монетарної поведінки, які ґрунтуються на моральних цінностях. Моральність особистості в цьому процесі виступає важливою детермінантою її економічної активності, оскільки вона значною мірою визначає вибір виду економічної активності, методів і засобів досягнення цілей, а також специфіку його стосунків із партнерами по взаємодії.

В якості основних індикаторів моральної складової в структурі економічної культури було виділено: оцінку студентами з точки зору моралі законодавчої бази, що визначає економічний розвиток нашої країни; уявлення студентів про етичні якості економічно успішної людини; ставлення до грошей; до етичних/неетичних способів матеріального забезпечення людини; пріоритетність духовно-матеріальних начал в житті людини; особистісна ціна економічного успіху; оцінка причин, які підштовхують молодь до протиправних, аморальних дій в економічній сфері.

Було здійснено емпіричне дослідження моральної складової в структурі економічної культури студентства. Встановлено, що переважна більшість опитуваних студентів упевнена в недосконалості законодавчої бази, яка визначає соціально-економічний розвиток нашого суспільства, у лобюванні при її розробці інтересів заможних верств населення, створенні сприятливих умов для ще більшого збагачення олігархів, нехтуванні інтересів тих людей, які б хотіли чесно вести свій бізнес.

В етичному плані «економічно успішна людина» студентською молоддю уявляється як така, що володіє певним набором якостей. Студентами виділено 45 якостей «економічно успішної людини» (найбільшу частотність отримали:

чесність, порядність, моральність, відповідальність, праця в команді). Водночас виділено 28 якостей, завдяки яким досягнення людиною економічного успіху може бути здійснене, нехтуючи будь-якими моральними цінностями, нормами (нечесність та брехливість, егоїстичність, прагнення до мети за будь-яку ціну, безпринципність, аморальність, цинізм).

Оцінюючи реального суб'єкта економічних відносин, студенти виділили 38 якостей як такі, що спонукають його здійснювати і підтримувати неетичні дії, вчинки в економічній та соціальній сферах (найбільшу частотність отримали якості: аморальність, жадібність, брехливість, егоїзм, заздрість, владність), і 39 якостей, володіючи якими особистість не допускає неетичних дій і вчинків в економічній та соціальній сферах (найбільшу частотність отримали: висока моральність, порядність, чесність, принциповість, доброзичливість, справедливість, вихованість, відповідальність, наявність благородних цілей).

Встановлено, що для студентської молоді духовне начало («переконання і моральні принципи») виявилось більш важливим, ніж «гроші» та «добре ім'я людини».

Загалом, студенти усвідомлюють неетичність різних способів матеріального самозабезпечення; однак у порівнянні з поколінням «Батьків» вони недооцінюють небезпеку з точки зору моралі діяльність фінансових пірамід, неетичної реклами, екстрасенсів, ворожіння та магію.

З'ясовано, що для студентської молоді, як і для дорослих, гроші не є тим матеріальним стимулом, який спонукає їх переступити закон, взятися за роботу, пов'язану з порушенням законодавства, відмовитися від своїх переконань і моральних принципів, відмовитися від коханої людини, дозволити себе принизити.

Встановлено, що за результатами умовної особистої ціни образ моральної «людини економічної» за самооцінками у студентської молоді (враховуючи позитивні і негативні відповіді) виявився суперечливим щодо дій за бажання отримати 1 млн. доларів (як вагомий матеріальний стимул). З одного боку, більшість студентів бажають кардинально змінити себе у кращий бік, жертвувати своїм вільним часом, не готові відмовитися від своїх переконань і моральних принципів. З іншого боку, кожен 4-й готовий переступити закон, взятися за роботу пов'язану з порушенням законодавства, відмовитися від своїх переконань і моральних принципів, майже половина готова змінити свої віросповідання. Понад 2/3 студентів, не бачачи економічної, професійної перспективи реалізації себе, своєї кар'єри в нашій країні, мають бажання змінити громадянство і переїхати в іншу країну. Показниками розвитку когнітивного компонента моральної самовизначення особистості в просторі економічних відносин служать ступені усвідомленості й узагальненості моральних суджень, а показниками розвитку поведінкового компонента – реальні просоціальні вчинки, здатність протистояти спокусам та не піддаватися ситуативним впливам, послідовність поведінки. На основі отриманих в емпіричному дослідженні даних були визначені показники розвитку когнітивного, афективного та конативного компонентів економічної культури студентської молоді. Найбільш суперечливі дані виявилися в показниках конативного компоненту.

З метою підвищення рівня економічної культури студентів та для перевірки ефективності рефлексивно-ігрового соціалізуючого впливу на вибірці 40 студентів Інституту соціальних наук і самоврядування імені Гейдара Алієва Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналу» та 40 слухачів курсів перепідготовки безробітних Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова нами була апробована методична розробка «Моральний портрет» економічно успішної людини» як однієї із форм соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації особистості. В результаті нами встановлена тенденція позитивної динаміки моральної складової у конативному компоненті економічної культури студентів, а саме констатовано позитивний зсув в бік надання більшої ваги духовним началам перед матеріальними, виробленні власної стратегії усвідомленої економічної діяльності, поведінки, вчинків, що ґрунтується на моральних засадах. Отже, за результатами формувального експерименту було визначено ефективність розробленої ділової гри для розвитку конативного компоненту економічної культури особистості.

III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

У звіті представлено результати завершеного колективного дослідження науковців лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України проблеми соціально-психологічного забезпечення процесу економічної соціалізації сучасної української молоді. Власне, розробка концептуальних теоретико-методологічних та практичних основ такого забезпечення і стала кінцевим підсумком представленого наукового дослідження.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми психологічного забезпечення процесу формування економічної культури сучасної української молоді дозволив розробити соціально-психологічний аспект цього процесу. Зокрема, представлено концепцію соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді, обґрунтовано структурно-функціональну модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації учнівської та студентської молоді, показано розроблені та модифіковані соціалізуючі практики, спрямовані на забезпечення ефективності економічної соціалізації молоді в умовах навчання у закладах загальної середньої та вищої освіти, показано їх ефективність.

Зокрема, теоретично обґрунтовано і емпірично доведено припущення про те, що запобігти дії стихійних факторів, а також сприяти цілеспрямованому становленню економіко-психологічних якостей молоді, які відповідатимуть характерному для ринкової економіки, підприємливому типові економічної культури, дозволяє спеціально розроблена система соціально-психологічних заходів, форм та видів впливу на рівень економічної культури молоді. Останню схарактеризовано як процес, що передбачає цілеспрямовану організацію соціалізуючого впливу на особистість молодої людини з метою розвитку тих її соціально-психологічних якостей, що дозволяють вибірково, згідно з власними інтенціями і потребою системою, інтеріоризувати суспільні норми і правила відносин в ринковій економіці, трансформувати їх і творити нові. Подано психологічну характеристику такого впливу, який забезпечується практиками привласнення-відчуження особистих і сімейних, приватних і спільних благ. Результатом соціалізуючого впливу є становлення особистісних якостей підприємливої людини, особливості яких визначається віковими стадіями соціалізації. Він здійснюється з метою навчити особистість отримувати економічну вигоду в ході тривалого, ритмічного практикування різних, прийнятних як для себе, так і для оточення, способів привласнення-відчуження економічних благ у сфері споживання, зайнятості, виробництва чи приватного підприємництва, найманої праці або індивідуальної трудової діяльності, фінансування, благодійництва, волонтерства тощо.

Виділено ознаки соціалізуючої практики: орієнтованість на причинно-наслідкові зміни в соціально-психологічних якостях особистості, значущих для її успішної економічної діяльності; імперативний, примусовий характер впливу стосовно об'єкта впливу, наявність зовнішньої мети на перших етапах

практикування; орієнтованість на вимоги нормативного канону особистості ринкової економіки; діалогічний характер взаємодії та підтримка інтенцій самого «об'єкта» впливу; орієнтованість на тривалий процес вправлення з метою забезпечити довготривалий характер змін; організація в просторі інтеріндивідної взаємодії з агентом впливу. Згідно з ними розроблено нові соціалізуючі практики (економічне наставництво (у взаєминах «дорослий-учень») та обґрунтовано модифікацію вже існуючих практик: активного навчання (соціально-психологічна гра, соціально-психологічний тренінг, профорієнтаційні ігри, інтерактивна практика з використанням метафоричних карт) та просвітництва (лекторії, факультативи, семінари, клубні заняття). Для дорослих розроблено мотивуючу практику як для агентів соціалізації.

Підкреслено значущість організації практикування раціонального оперування економічними благами саме в інтеріндивідній взаємодії з іншими суб'єктами привласнення. Обґрунтовано напрям, в якому доцільно розгортати таку взаємодію: від фонового практикування привласнення-відчуження матеріальних чи духовних благ до креативного, перетворюючого не тільки себе, а й інших, залежно від вікової стадії економічної соціалізації і, відповідно, у зв'язку з провідним типом діяльності. Вказано зокрема, що на стадії соціалізації особистості в просторі шкільної освіти доцільно організовувати зміну економічних практик від соціально-психологічної гри економічного змісту в молодшому шкільному віці через ігрові асоціації та групи у підлітковому віці (за яких ігрові практики поступово стають фоновими) до ділових та професійних практик в юнацькому віці. На більш пізніх етапах економічної соціалізації доцільне практикування творчої самореалізації дорослої особистості.

Представлено структурно-функціональну модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді, яку конституують цільовий, змістовий та результативний блоки. Цільовий блок моделі зорієнтовує організацію соціалізуючого впливу у кількох найбільш вагомих для економічної соціалізації учнівської і студентської молоді напрямках: відносини особистої власності, монетарні відносини, простір сімейних взаємин, освітній простір закладів загальної середньої та вищої освіти. Змістовим блоком моделі розкрито структурні (як забезпечення процесів регуляції активності особистості в економічній сфері цінностями суспільної моралі, пізнання молоддю явищ економіки, сприйняття та оцінювання економічних відносин та свого місця в них, а також реалізації ефективних стратегій економічної діяльності й поведінки) та процесуальні (діагностика та прогноз рівня економічної соціалізованості молоді, підбір/розробка конкретних інструментів соціалізуючого впливу, здійснення його та аналіз результатів розвитку культури підприємливої людини) компоненти соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді. Результативним блоком моделі передбачено критерії оцінки результатів соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді, а саме рівень морального самовизначення в сфері економічних відносин, рівень економічних знань, ставлення до економічних явищ та особливості стратегій економічної поведінки.

Подано результати емпіричної перевірки ефективності розробленої моделі. Зокрема, з'ясовано кінцеві соціалізуючі ефекти від застосування соціалізуючих практик на вибірках дошкільників у просторі сімейних взаємин, учнівської та студентської молоді. Статистично підтверджено ефективність для економічної соціалізації розроблених та модифікованих соціалізуючих практик: 1) дошкільників та їх батьків у просторі економічних цінностей (ігрові та тренінгові практики за економічними темами, просвітництво); 2) школярів у просторі особистої власності (інтерактивну практику з використанням метафоричних асоціативних карт «Грошові типи особистості» та тренінгові практики, наставництво); 3) старшокласників у просторі монетарних цінностей (практики ділових ігор, тренінгів, дискутування, інтерактивна практика з використанням метафоричних карт); 4) студентської молоді у вимірі моральних цінностей закладу вищої освіти (рефлексивно-ігрові практики) та 5) дорослих (ярмаркування як практика з мотивування педагогів, шкільних психологів та батьків бути агентами економічної соціалізації).

Матеріали монографії можуть бути використані в роботі науковців у галузі соціальної та економічної психології, психології розвитку, соціальної психології особистості, викладачів психології вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів, працівників у галузі практичної психології, інших фахівців, що ведуть науковий пошук у галузі соціальної психології, психології соціалізації особистості, розробляють проблеми економічної культури особистості, її становлення в онтогенезі в різних соціально-економічних умовах.